

Egy eltévedt angyal

Gálos
Miklós

A fasori evangélikus templom oltára

Széphelyi F. Györgynek és Mojzer Miklósnak megkésített köszönetként

Az alábbi tanulmány középpontjában a budapest-fasori evangélikus templom oltára áll.¹ Pecz Samu fasori temploma és iskolája nem ismeretlen a művészettörténeti szakirodalom számára, az épületegyüttes építéstörténete kiváló feldolgozásban olvasható (SISA 1989). Hasonlóképpen több elemzés és értelmezés foglalkozott Benczúr Gyula oltárképével (KEMÉNY–GYIMESY 1944, 338–339. o.; ZÁSZKALICZKY 1992, LXIV. o.). A templom szintén Pecz Samu által tervezett berendezése, így maga az oltár azonban eddig nem keltette fel az érdeklődést. Pedig a templombelső látványát meghatározó, nagyméretű, anyagában és kivitelében egyaránt igényes oltár megérdemli a figyelmet. Alaposabb vizsgálata hozzásegíthet minket a templom eredeti liturgikus és ikonográfiai koncepciójának megértéséhez, ezzel együtt Pecz Samu templomépületének helyes értékeléséhez.

Az oltár eredeti tervei nem ismertek. Művészettörténeti helyének és jelentőségének meghatározását magának az emlékek figyelmes olvasatától és a korabeli magyarországi, valamint a magyar evangélikusság és Pecz Samu számára egyaránt példaértékű német emlékanyag analógiájától várhatjuk. Keletkezésének történetét az Evangélikus Országos Levéltárban őrzött iratok – szerződések, levelek és az I. világháborút megelőző évek közgyűlési jegyzőkönyvei – feldolgozásával tudjuk rekonstruálni.²

Angyal az oltár csúcsán

A fasori templom 1905. október 8-i felszentelésén a résztvevők számára a templom oltára egy monumentálisra növelt elefántcsont-házioltárnak tűnhetett. Hamvas fehérségét ma jobbra csak elképzelhetjük: a kő is koszolódott az elmúlt több mint száz évben – bár egy pár évvel ezelőtti tisztítás ismét világosabbá varázsolta –, de leginkább környezete változott meg: az eredeti, kváderézést imitáló szürke festés helyett színesek lettek a falak, a szentély szürke-sötétvörös öntöttkő padlóburkolatát harsányan fényes márvány fedi el. Magát az oltárt csak 1913 óta ékesíti a dús aranyozás, ekkor készült el korlátja is, melynek isztriai mészköve nemesebb, márványszerű hatást keltvén valamelyest le is értékeli a felépítmény finom szemcséjű bácstoroki mészkövét.³

¹ A Budapest-Fasori Evangélikus Gimnáziumban 2014. szeptember 26-án megtartott Pecz Samu-emlékülésen elhangzott előadás írott és szerkesztett változata.

² Evangélikus Országos Levéltár (EOL) Pesti Egyház 90. és 91. (templomépítési iratok), illetve EOL Pesti Egyház 44–48. (közgyűlési jegyzőkönyvek, 1905–1914).

³ A kőanyagokról GÁLOS (id.) 2005, 37. o. (Vitális György). A korlátot Kauser J. és Társa kőfaragó cége készítette 1850 korona 60 fillérért. Az 1913. június 2-i képviselőtestületi ülés jegyzőkönyve, 43. pont. EOL Pesti Egyház 48.

Az oltár jellegzetes neogótikus produktum. Oszlopokkal alátámasztott menzája felett vimpergákkal koronázott fülkesor van a gyertyatartók számára. Felettük oszlopkötegre helyezett fiatornyok által közrefogott, oromzatos

A fasori evangélikus templom oltára 1905-ben

mező foglalja magában az olajfestésű oltárképet. Az oltár építészeti részletei, arányai az Île-de-France-i gótika világát idézik, ám ihletői nem a francia gótikus oltárok voltak. A nemcsak megtizedelt, de gyakorlatilag teljesen megsemmisült emlékmű maradványainak tanúsága szerint a 13. század francia oltárai a menza felett emelkedő, reliefszerű, fekvő téglalap formájú retablóból álltak. A fasori oltár mintáit nem ezek az oltárok, hanem inkább a kor olyan síremlékei szolgáltatták, mint I. Dagobert király kenotáfuma a Saint-Denis bazilikában (SAUERLÄNDER 1970, 16–17. o.).

A nagyméretű, barokk időköt idéző olajfestmény és a gótikus kőoltár együttese szokatlan hatást kelt. Festett kép elhelyezésére mérnöves kőépítményben talán csak a firenzei Orsanmichele tabernákulumát lehet középkori mintakép gyanánt felhozni. Itt az elpusztult egykori kegyképét pótló Madonna-táblaképet egy domborművekkel és szobrokkal ékes, oltárcibóriumra emlékeztető baldachin foglalja magában (RASH FABRI–RUTENBURG 1981). Az egyedi megoldású firenzei tabernákulum megjelenésében némileg emlékeztet a fasori oltárra, de aligha szolgálhatott annak közvetlen mintájaként. A fasori oltárral ellentétben a kép természetesen nem vászonkép, hanem fatáblára festett, maga a tabernákulum pedig térbeli struktúra.

A fasori templom oltára készülhetett volna fából is. A 19. század német protestáns egyházművészeti irodalma a fát és a követ egyaránt alkalmasnak tartotta oltáráépítés céljára (MEURER 1877, 229. o.).⁴ Ennek megfelelően a németországi neogótikus oltárok között éppúgy találunk fa-, mint kőoltárokat. Míg azonban az 1860-as

évekig a faoltárok domináltak, a század vége felé egyre többször találkozunk kőből készült oltárokkal, főleg jelentősebb templomok esetében. A faoltárok jellegzetes tartozéka volt a nagyméretű, vászonra festett oltárkép.⁵ A kőből készült oltárok figurális ábrázolásai azonban kizárólag szobrokból és domborművekből álltak. 1885-ben szentelték fel a lipcsei Peterskirchét, Szászország legnagyobb neogótikus templomépületét, August Hartel és Constantin Lipsius építészek művét. Franciaországi mészkből és nassaui márványból készült oltárának a fasorihoz hasonló fülkéiben a négy evangélista szobra veszi közre a középen látható domborművet, az emmausi tanítványok előtt a kenyeret megtörő Krisztus alakját. Mindez azonban csak alépmű, az oltár fő eleme egy nagyméretű kereszt.⁶

⁴ MEURER máshol (1867, 41. o.) az oltár anyagának a követ javasolja, amely minden bútorszerű megjelenést kizár, és az oltár templomépülettel való egyöntetűségét mutatja.

⁵ A típusnak talán legrangosabb példája a mecklenburgi fővárosban, Schwerinben 1863 és 1869 között épült evangélikus Paulskirche oltára. Carl Gottfried Pfannschmidt (1819–1887) hármas tagolású oltárképe Krisztus születését, megfeszítését és feltámadását ábrázolja.

⁶ Ma fiáléitól részben megfosztva látható. Leírása HARTUNG 1885 alapján, idézi BÄRNIGHAUSEN 2010, 59–61. o.

Hasonló jellegű oltár állt Észak-Németország legjelentősebb neogótikus evangélikus templomában, a hamburgi Nikolaikirchében is. Sok tekintetben a fasori oltár formakincsét előlegzi az 1898-ban felszentelt hannoveri Lutherkirche oltára.⁷ Jellemző azonban a különbség: az oltárkép helyén, a mandorlává átértelmezett csúcsíves nyílásban faragott feszület áll.⁸

Az olajkép, e magyar tradícióban láthatólag elhagyhatatlan elem némileg illogikus megjelenésén túl is szolgál a fasori oltár meglepetéssel.⁹ Oromzátának csúcsán legfeljebb egy – a többinél persze nagyobb és gazdagabban tagolt – keresztrózsát várnánk. Ehelyett egy sudár, magasban összeillesztett szárnyú angyal figurája zárja a kompozíciót. Alakja kitakarja a szentély középablakának Krisztus-üvegfestményét, de amúgy is különös jelenség: az oltárkép megszokott a magyarországi evangélikus templomokban, de szobrok már jóval kevésbé. Barokk-későbarokk oltárokon állhat ugyan kétoldalt egy-egy szobor, kisméretű angyalkák is előfordulnak – de csak párosával, dekorációként. Ilyen hangsúlyos, középponti helyen példa nélküli a szoboralak, legalábbis a magyarországi emléktanyagban.

Az angyal megjelenése az oltár építéstörténetének fényében is meglepő. Pecz Samu 1904. november 28-án mutatta be a templom berendezési terveit az építési bizottságnak. Az építési bizottság tetszéssel fogadta a terveket, és pár kisebb módosításra javaslatot téve felkérte a presbitériumot a tervek jóváhagyására.¹⁰ A december 13-i presbitériumi ülés a berendezés ügyében a következő határozatot hozta: „Az egyházi választmány a belső felszerelési költségeket túlmagasnak találván, felkéri Pecz Samu tanár urat, hogy e költségeket a pótmunkákon kívül 60 000 koronára redukálni sziveskedjék. – Egyttal kimondja az egyházi választmány, hogy az oltáron szobrok alkalmazása mellőzendő, és hogy a beérkező ajánlatoktól tétessék függővé, vajjon az oltár és szószék kőből avagy fából állitassék elő.”¹¹

A magyarországi evangélikus oltárokról a 19. század közepétől messzemenően hiányzó szobrok említése arra utalhat, hogy a Pecz Samu által benyújtott terven szerepelt szobor. Alakjának fontosságát jelzi, hogy a választmány kívánságaival ellentétben az oltár nyilvánvalóan az eredeti tervek szerint valósult meg. A gimnázium és a templom épületszobrászi munkáját végző Langer Ignác 1905. január 27-én nyújtotta be költségvetését a templom felszereléseiről.¹² Az építési anyagok szerint tagolt árajánlat bevezető soraiból kitűnik, hogy Pecz Samu nemcsak elkészítette a terveket, hanem a kivitelezési folyamatot is kezében tartotta: „A szobrásmunka minden darabja csakis a kiadott

I. Dagobert kenotáfiuma. Bernard de Montfaucon: *Les monuments de la monarchie française*, Paris, 1729 alapján

⁷ Építés: Rudolph Eberhard Hillebrand. A templomról részletesen ír AMT 1998.

⁸ 1945 virágvasárnapján a templomot bombatalát érte. A még meglévő berendezési darabokat, így az oltárt is az 1954-es helyreállítás során pusztították el. Az oltár Megfeszített Krisztus alakja – sérülten – a keresztelőkápolnába került.

⁹ Németországban a 20. század elejére az oltárkép helyét – amennyiben van oltárfelépítmény – szobrok és domborművek foglalják el. GURLITT 1906, 332–336. o.

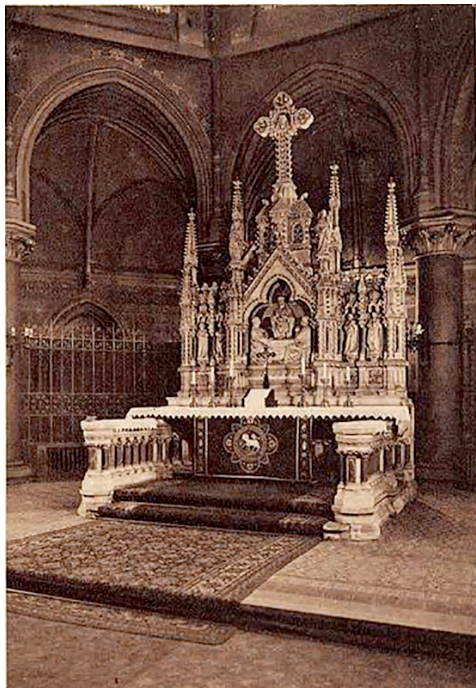
¹⁰ Kivonat a pesti m.-német ág. h. ev. egyházközség építőbizottságának 1904. november hó 28. du. 4 órakor tartott üléséről felvett jegyzőkönyvből. EOL Pesti Egyház 42.

¹¹ A jegyzőkönyv 107/f pontja. EOL Pesti Egyház 42.

¹² Költségvetés a pesti evangélikus templom felszereléseiről. EOL Pesti Egyház 91. (19. Langer).

rajz szerint készítendő, az agyag minta mindenkor bemutatandó és az építész utasításai szerint annyiszor és addig módosítandó míg azt a tervező építész helyesnek és elfogadhatónak tartja.” A költségvetésben az oltárhoz tartozó

August Hartel és Constantin Lipsius: a lipcsei Peterskirche oltára, 1885. Ernst Hugo Schulze felvétele

szobrászmunka minden egyes része külön elszámolás tárgya, a 44 darab 8 centiméteres kúszóvirág más tételben szerepel, mint a 24 kissé nagyobb, 8/10 centiméteres kúszóvirág. E költségvetés 20. tételeként jelenik meg először az angyal, mint „1 drb. k. b. 1 m. magas angyal”, 600 korona értékben. Angyalunk ily merőben készítmőbeli megjelenése tökéletesen illeszkedik az oltár egyéb faragványainak sorába. Az egyik megelőző tétel például: „2 drb. k. b. 1m magas és 0.25 m. széles összetett fialé, 12 orommal és 12 orom csucs végződési virággal k. b. 40 drb. kúszóvirággal és egy kereszttrózsával”, a fiatornyok ára amúgy egyenként 160 korona volt.¹³ Langer Ignác, aki a pesti német gyülekezet presbiterje volt, a költségekből 15 százalék engedményt adott.¹⁴

Langer kereseti kimutatásaiban rendre felbukkan az angyal, először 1905. június 22-én: „1 fős minta [gipszminta – G. M.] az 1.00 magas Angyalhoz”, 300 korona értékben.¹⁵ Az elszámolások nyilvánvalóan részmunkákat számolnak, augusztus 22-én a „kb. 100 magas angyal” immár 600 koronával szerepel. A november 30-i kimutatás azonos értékben már „140 magas angyalról” szól. Az angyal nem nőtt meg időközben, de elkészültek szárnyai, az alak maga tényleg körülbelül egyméteres.

Az angyalt 1905 nyarán kifaragó Langer Ignác (1857–1927) épületszobrász a középkorias jellegű dekorációs feladatok specialistájának számított. Pecz Samunak rendszeres munkatársaként dolgozott a Fazekas (ma Szilágyi Dezső) téri templom, a Központi Vásárcsarnokon és Országos Levéltár épületén is (DÉRY 1991, 70–75. o.). Műhelye és lakása a Középső-Józsefvárosban volt, Fecske utca 21. sz. alatti háza, ahol 1904-től haláláig élt, ma is áll.¹⁶

Langer Ignác „szobrász és német presbyter úr” később is hűséges maradt az oltárhoz és templomhoz. Ő készítette a mintákat az oltári feszülethez és elektromos gyertyatartókhoz, melyeket Kulcsár Sándor csillárgyáros öntött bronzba.¹⁷ A feszület és a gyertyatartók modelljeit 1906 októberében mutatta be a közgyűlésnek.¹⁸ 1907-ben elkészült az oltár felszerelése.¹⁹ Az új oltári készletet egyébként a gyülekezet betörés ellen teljes értékre biztosította is – úgy látszik, a „Csikágó” határán már akkor sem tűnt feleslegesnek egy ilyen kiadás.²⁰

Langer Ignác nem csak fizetségért dolgozott a templom számára. 1910-ben felajánlotta, „hogy a fasori templom

¹³ A költségvetés 17. tétele.

¹⁴ A költségvetés végén Langer megjegyzése: „a 20. tételbeli angyal szoborhoz a kőanyagot magam szállítom.”

¹⁵ EOL Pesti Egyház 91.

¹⁶ Az iratanyagban feltűnő címei még: VIII. Práter u. 44/a, Conti (ma Tolnai Lajos) u. 28. és 22. Ez utóbbi a Fecske utcai cím másik bejárata is lehet.

¹⁷ DÉRY 1991 tévesen tulajdonítja Pecz Árminnak.

¹⁸ Jegyzőkönyv az 1906. október 9-i képviselőtestületi ülésről. EOL Pesti Egyház 43.

¹⁹ Jegyzőkönyv az 1907. május 10-i ülésről. 40. j pont. EOL Pesti Egyház 43. A fasori oltárkészletről készült, az Iparművészeti Múzeum adattárában őrzött fotókra Horváth Hilda hívta fel figyelmemet.

²⁰ Jegyzőkönyv az 1907. július 1-jei képviselőtestületi ülésről. 52. pont. EOL Pesti Egyház 43.

szószékének üres mezőit díjtalanul fogja díszes faragványokkal ellátni”.²¹ Az elkészült domborművek a négy evangélista szimbolikus ábrázolásai – mindenképpen szószékkosár díszítésére való tematika.²² Ugyanakkor jellemző: azt, hogy mivel is díszítette Langer a szószéket, csak az elkészült mű ismeretében tudjuk, a források az ikonográfiáról hallgatnak. A korabeli forrásanyag e jellemzőjével – a kivitelezés anyagi vonatkozásainak részletezésével az ikonográfiai program egyidejű teljes homályban maradása mellett – később is fogunk találkozni.

Az így felszerelt oltárról ekkor – és még egy ideig – hiányzott az oltárkép. Benczúr Gyula *Napkeleti bölcsek hódolatát* ábrázoló képe csak 1913 decemberében került a helyére.²³

Egy szabályozottan evangélikus oltár

1913-ban nemcsak új oltárkép került a Városligeti fasorba, de egy új templom is, alig 200 méterre az evangélikus templomtól: ez év június 1-jén szentelték fel Árkay Aladár fasori református templomát. A két, építészetileg teljesen különböző templom – melyek között a stíluskülönség jóval nagyobb is, mint az évszámok sugallnák – a maga módján tükrözi azokat az építészeti-méletei-liturgikai vitákat és a belőlük megszülető állásfoglalásokat, amelyek a 19. század második felének német protestáns templomépítészetét meghatározták. Míg Pecz hosszanti elrendezésű, középkorias stílusigazodású temploma a hajótól megkülönböztetett szentélyével, oldalt elhelyezett szószékével az 1861-es eisenachi regulatívot követi, a fasori református templom az 1891-es wiesbadeni programot: egységes gyülekezeti tér, ahol az úrasztala a gyülekezet közepén van, és minden pad e felé fordul, ahol a szószék az úrasztala mögött magasodik, egységben a gyülekezet előtt elhelyezett orgonával.

A Pecz Samu fasori evangélikus templomát is meghatározó szabályzatot, az eisenachi regulatívot az 1861. május 30. és június 5. között Eisenachban rendezett *Kirchen-Conferenz* záróülésén fogadták el a részt vevő protestáns egyházak küldöttei.²⁴ A neves építészek – Conrad Wilhelm Hase, Christian Friedrich von Leins, Friedrich August Stüler, Ernst Friedrich Zwirner – közreműködésével készült irat 16 pontját szerzői a korszerű protestáns templomépítés vezérfonalának szánták. A magyar művészettörténeti szakirodalom a szabályzatot úgy mutatja be, amely a funkcionális

Rudolph Eberhard Hillebrand: a hannoveri Lutherkirche oltára, 1898

²¹ Jelentés a budapesti Deáktéri ág. hitv. evangélikus testvéregyházak képviselőtestületének 1910. évi működéséről. EOL Pesti Egyház 46. Az egyes éves jelentések a továbbiakban: *Jelentés*.

²² A lipcsei Peterskirche ambójt is az evangélisták szimbólumai díszítették.

²³ *Jelentés* 1913. EOL Pesti Egyház 48. BELLÁK 2001-ben (45. kép és képjegyzék) a festmény hibás 1911-es datálással szerepel. Eltekintve a levéltári források tanúságától, a festmény szignóján is olvasható az 1913-as évszám.

²⁴ A harmincöt német tartományi egyházból csak huszonnyolc volt tagja a konferenciának (BEHRENS 2006, 27–28. o.). A regulatív teljes szövegét lásd HERBST 1992, 209–212. o.

elrendezés helyett a historizáló stílusok előírására, templom és berendezése egységes kiképzésére helyezi a hangsúlyt (SISA 2013, 402–403. o.). Valójában a regulatív messzemenően praktikus irat, elsőrendű célja a lelkész jól láthatósága

Langer Ignác: oltárkészlet a fasori evangélikus templom számára, 1907

és hallhatósága – az akusztikai kérdések a szabályzat több pontjában is viszsztatérnek. A regulatív liturgikus szemléletmódja több újdonságot is hozott. A templom keletelésének előírása, a szentély hajótól való elválasztása és megkülönböztetett szerepe, a keresztelőkút kiemelt helye, a karzatok számának lehetőség szerinti minimalizása mind a templom szentségét hangsúlyozó irányba mutatnak. A század korábbi, a protestáns templomot elsősorban az igehirdetésnek keretet biztosító épületeivel szemben a regulatív sorából kiérezhető a szentségi cselekmények felértékelődése és az azok számára szükséges tér megteremtésének igénye – nem az igehirdetés rovására, hanem azzal összhangban, mintegy az evangélikus istentisztelet kétpólusú: igei-szentségi elrendezésének építészeti megfelelőjeként.²⁵

A regulatív – szerzői szándéka ellenére – nem vált hivatalossá. 1862-ben a porosz kultuszminisztérium tájékoztatásképpen ugyan megküldte a téziseket a templomépítésért felelős hatóságoknak, ám kötelező használatát nem írta elő. A regulatív szövegét az építészeti főfelügyelőség Stüler által megfogalmazott véleménye kísérte, amely több ponton lazított a regulatív előírásain (BEHRENS 2006, 27–28. o.). Ennek ellenére a kisebb és közepes méretű templomok Németország-szerte az előírásoknak megfelelő formában épültek meg.

Pecz Samu fasori evangélikus temploma nemcsak általános elrendezésében, de részleteiben is pontosan követi az előírásokat.²⁶ A regulatív kívánalma az oltárról mintha a fasori oltár leírása lenne: „Az oltár a diadalív és a hátfal között az adott liturgikus és akusztikus igényeknek megfelelően

szabadon állítható fel, de soha nem érintkezhet közvetlenül (átjáró nélkül) a kórus hátfalával. A kórus padlózatánál egy lépcsőfokkal magasabban felállítva korláttal kell rendelkeznie, valamint egy térdeplőalkalmatossággal a konfirmándusok, úrvacsorázók, házasulandók stb. számára. Az oltárt, mint olyat, amennyiben hitvallási okok nem akadályozzák, egy feszület jelzi, és amennyiben az oltárasztal felett egy építészeti felépítmény emelkedik, úgy az esetlegesen hozzá tartozó szobor, dombormű vagy festmény az üdvörtörténet minden esetben csak egy főtémáját ábrázolhatja.”²⁷

Az 1861-es szabályozást hűen követő, ám csak 1905-ben felszentelt fasori evangélikus templom első látásra nehezen illeszthető bele a 19–20. század fordulójának építészettörténetébe. Az 1891-ben meghirdetett négy wiesbadeni programpont radikális szakítást jelentett az eisenachi regulatív szellemiségével. A történeti stílusigazodást is megki-

²⁵ A 19. század evangélikus liturgiareformjáról és III. Frigyes Vilmos porosz agendájának szerepéről kiváló összefoglalást nyújt BEHRENS 2006, 17–22. o.

²⁶ Ahol nem követi – mint a kéthajós elrendezés és a keresztelőkút szentélybeli elhelyezése esetében –, ott a regulatív későbbi módosításainak hatását láthatjuk. Vö. GURLITT 1906, 362. o.

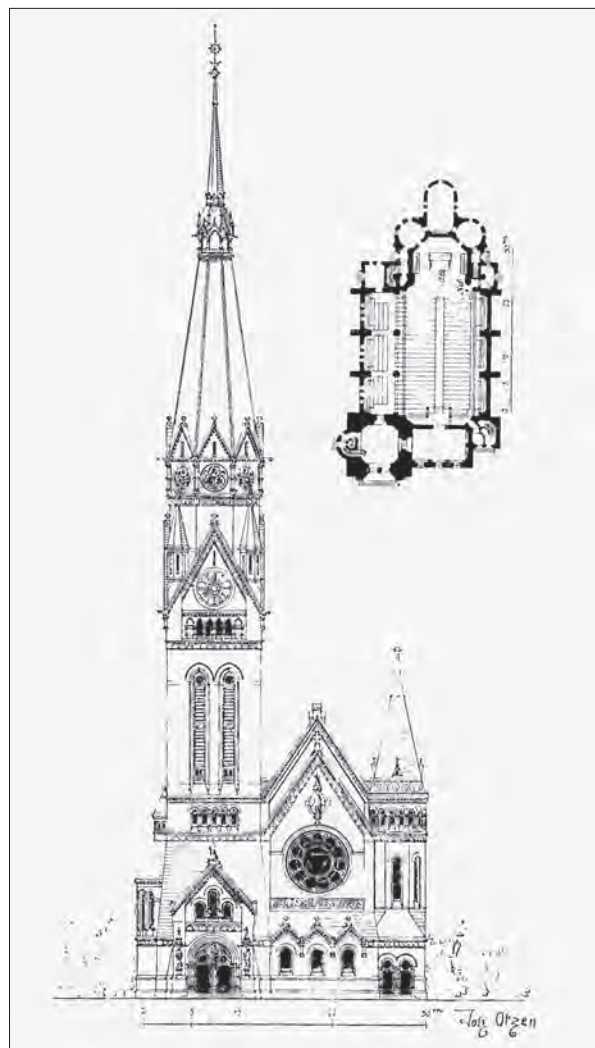
²⁷ A regulatív 8. pontja (G. M. fordítása). A fasori templom építési bizottságának 1904. november 28-i ülésén a bizottság a Pecz Samu tervén szereplő korlát elhagyását és mobil térdeplők alkalmazását kívánta, ám az oltár tekintetben is Pecz elképzelései szerint valósult meg.

vánó és a katolikus templomokhoz hasonló épületeket eredményező eisenachi szabályozáshoz képest a wiesbadeni program mind stílus, mind alaprajz tekintetében szabadságot adott az építészeknek, egyszerűsége visszakapcsolódott a barokk kor katolikus hagyománytól független protestáns templomépítészeti kísérleteihez. A protestáns templomépítészet történetének ebben az értelmezésében az 1891-es wiesbadeni program pontok egy tévút végét jelzik (SÖRRIES 2008, 187. o.; GENZ 2011, 33. o.).²⁸ E felfogást tükrözi Pecz fasori templomának művészettörténeti értékelése is. Az irodalom a regulatív kései és – ki nem mondva – kicsit megkésett példaként említi a fasori templomot, amely a Fazekas (ma Szilágyi Dezső) téri református templom izgalmasan szerkesztett centrális tere mellett csak mint megemlítendő iskolapélda szerepelhet (RÓKA 1996, 124. o.).

Nem tagadva ennek az olvasatnak a jogosságát, az eisenachi regulatív és a wiesbadeni pontok ellentétében a konfesszionális különbségek szerepére szeretnénk rámutatni. Az eisenachi regulatív ugyanis, noha protestáns templomról beszél, valójában evangélikus templomot képzel el (BEHRENS 2006, 29. o.). A regulatív idézett oltárleírása ennek tökéletes példája. Bár az oltári fészületet hitvallási okokból elengedhetőnek tartja, az oltár, amit leír, evangélikus oltár, a fészület elhagyásával sem lesz belőle úrasztala. A Wiesbadenben vizionált oltár (úrasztala), szószék és orgona együttese pedig – német barokk evangélikus előzményei ellenére – egy református teret hoz létre.

A III. Frigyes Vilmos által 1817-ben elrendelt egyházi unió óta a Poroszországhoz tartozó területeken az evangélikus és református egyházak egy egységes protestáns egyházat alkottak, ám ettől függetlenül az egyes tartományi egyházak, sőt az egyes gyülekezetek evangélikus vagy református eredete továbbra is érzékelhető maradt (GENZ 2011, 46. o.). A wiesbadeni pontokat Emil Vesemeyer lelkész egy új templom, a wiesbadeni Ringkirche építése kapcsán hirdette meg, egyetértésben a templomot tervező Johannes Otzen építésszel (HERBST 1992, 213. o.). A wiesbadeni gyülekezet uniált gyülekezet volt, református gyökerekkel. Gyülekezet és lelkészének közös kívánalma volt, hogy új templomuk kerülje a katolikus jellegzeteségeket, a templom eredetileg tervezett neve is *Reformationskirche* lett volna. A wiesbadeni gyülekezet református kötődésére már a kortárs ismertetés felhívta a figyelmet, nem különben arra, hogy az új elvek szerinti építkezésre csaknem kizárólag református gyülekezetek vállalkoztak.²⁹

Johannes Otzen: A berlini St. Georgenkirche terve, 1892

²⁸ E felfogás egy mondatban összefoglalva: „Das Eisenacher Regulativ behinderte für lange Zeit jeglichen Fortschritt im Sakralbau, aber (...) es konnte ihn nicht verhindern.“ (GENZ 2011)

²⁹ „Wie es in Wiesbaden Nachklänge des ursprünglich *reformierten* Bekenntnisses der Gemeinde waren, die zu einer bewußten

Hogy a konfesszionális különbségek milyen meghatározóak voltak, arra magának Johannes Otzennek, a wiesbadeni program építésének templomai szolgáltának példát. Az kevésbé meglepő, hogy korábbi művei, mint

Langer Ignác: Angyal a fasori templom oltáráról.
Józsa Dénes felvétele

a hamburg-altonai Johanneskirche az eisenachi regulatívot követik.³⁰ Ennél figyelemreméltebb, hogy Otzen még a wiesbadeni program meghirdetése után is, amennyiben evangélikus gyülekezet számára épített, a fasori Pecz-templomhoz hasonló kéthajós-szentélyes elrendezést választott, mint az 1894-es apoldai Lutherkirche vagy az 1898-ban felszentelt berlini St. Georgenkirche esetében – ily módon hűbbnek mutatkozva az eisenachi regulatív, mint a wiesbadeni program szelleméhez (GENZ 2011, 38–40. o.).³¹

A berlini építészegylet (Vereinigung Berliner Architekten) által 1894-ben rendezett első protestáns templomépítészeti kongresszuson nyilvánvalóvá vált az evangélikus és református álláspont közötti különbség. Míg a református résztvevők a szószék, az oltár és az orgona főtengegybe helyezése mellett érveltek, az evangélikusok kitartottak a szószék oldalfalra helyezése és a templomhajótól megkülönböztetett szentély mellett (BEHRENS 2006, 34–35. o.). Az evangélikus álláspont túlsúlyának jeleként az 1896-ban rendezett eisenachi egyházi konferencia két évvel később közzétett javaslatai nem sokban különböztek az 1861-es pontoktól. A boltozott, kívülről is felismerhető szentély továbbra is követelmény maradt (BEHRENS 2006, 29. o.).³²

A fasori templom felszentelését követő évben jelent meg a neves építészettörténész és műemlékvédő Cornelius GURLITT (1850–1938) templomépítészeti kézikönyve (1906). E gyakorlati célú mű egyaránt ismert református és uniált gyülekezetek számára épült, wiesbadeni elrendezésű templomokat és különálló szentéllyel rendelkező evangélikus templomokat. A felhozott példák között több, Pecz fasori templomához hasonló kéthajós elrendezést találunk (GURLITT 1906, 363. o.). Gurlitt a gyülekezeti tér és a szentély megkülönböztetésének teológiai indoklásaként Brathe szuperintendens véleményét idézi, aki az istentiszteletet Isten és a gyülekezet

und grundsätzlichen Abkehr von dem Eisenacher regulativ führten, so sind es allerdings fast gleichfalls nur Gemeinden dieses Bekenntnisses, die vorläufig an das dort gegebene, übrigens auch schon durch einzelne voran gegangene Beispiele unterstützte Vorbild sich angeschlossen haben.” FRITSCH 1893, 299. o. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁰ Az altonai templom alapelrendezésében teljesen megfelel a Pecz 1888-as tanulmányában közölt ideális evangélikus háromhajós templomtervnek (PECZ 1888, 198. o. és GENZ 2011, 35–36. o.).

³¹ Ugyanez látható Pecz Samu esetében, aki evangélikus templomok számára kizárólag hosszaházás megoldásokat javasol, a sokszög változatain alapuló, centrális terveket református templomok részére tartja fent (PECZ 1888).

³² Rathschlüge der XXIII. deutschen evangelischen Kirchen-Konferenz Eisenach 1898. E dokumentum az aszimmetrikus kéthajós elrendezést jóváhagyólag említi.

találkozásaként fogta fel.³³ Hajó és szentély kettőssége ennek a párbeszéd-szituációnak építészeti kifejezése: a hajó a hívő gyülekezet, a szentély a jelen lévő és cselekvő Isten jelképe. Csak a szentélyben álló oltár lehet az Úr asztala, szentély nélküli templomokban a gyülekezet asztala marad (GURLITT 1906, 367–368. o.).³⁴ Oskar Hossfeld berlini építész, több evangélikus templom tervezője 1905-ös könyvében emellett a szentélynek mint esküvők és konfirmációk színhelyének gyakorlati szükségességére is felhívta a figyelmet.³⁵

Pecz Samu fasori templomépülete redukált, kissé száraz kora gótikájával lehet tehát megkésett, de alapelrendezésében semmiképpen sem az. És nem az oltára sem: mind az 1898-as, mind a későbbi, 1908-as eisenachi határozatok az oltár tekintetében tulajdonképpen az 1861-es kívánalmakat ismétlik.³⁶

Ekkor angyal jelent meg neki

E szabályos oltár csúcsán áll Pecz és Langer komoly arcú angyala. Nem ebben a pillanatban érkezett: szárnyait feje felett összezárta, rendezett köntöse sem sugall épp befejezett repülést. Kezében féltő mozdulattal kelyhet tart. E kehely egyben jelzi, hogy az angyal nem csupán dísz az oltárnak, hanem annak elválaszthatatlan, jelentéssel bíró eleme.

A kehely nem az úrvacsora kelyhe. Annak nincs köze angyalhoz, ráadásul ott látható a szentély középablakán, a jobbát áldásra emelő Krisztus bal kezében. Az oltár más faragványai amúgy utalnak az úrvacsora kiosztásának helyére: a szélső gyertyatartók mögötti dekorációt szőlővesszők alkotják, az orommező mérművében bűzakalászkok és szőlőfürtök fonódnak egybe. Angyal kehellyel a kezében azonban csak egy szerepben képzelhető el: a Gecsemáné-kertben tusakodó Jézusnak

Kiss Bálint: *Krisztus az Olajfák hegyén*, 1852. Losonc/Lučenec, evangélikus templom. Benyik Béla felvétele

³³ Gurlitt Brathe szuperintendense minden bizonnyal Paul Brathe steudeni lelkész. Könyve: *Die Theorie des evangelischen Kirchenbaues. Ein ergänzendes Kapitel zur evangelischen Liturgik*. J. F. Steinkopf, Stuttgart, 1906 – non vidi. Vö. BEHRENS 2006, 359. o.

³⁴ Gurlitt maga nem osztotta Brathe véleményét Isten és szentély kapcsolatáról. Kommentárként hozzáfűzött anekdotája utánaohatatlan bájt sugároz: az iskolában Isten mindenütt jelenlétéről tanulnak. „A tanító kérdezi: Jelen van Isten e tanteremben? – Igen! – Jelen van a szobákban? – Igen! – Müller, ott van a pincétekben is? – Ott nincs! – Ott miért nincs? – Mert ott apám a krumpelit tartja!”

³⁵ Hossfeld 1905. Idézi és vitatja GURLITT 1906, 370–371. o.

³⁶ 1908: Leitsätze der XXIX. Deutschen Evangelischen Kirchen-Konferenz Eisenach. Az 1898-as szövegben nem említődik a korlát és térdeplő, az 1908-asban a körüljárhatóság sem, a szöveg különben azonos. A határozatok szövege elérhető: Kirchbauprogramme. *Evangelischer Kirchbautag und Institut für Kirchenbau*. <http://www.kirchbautag.de/kirchbautag/bisherige-kirchbautage/kirchbauprogramme.html>. (Megtekintés: 2014. november 12.)

megjelenő angyal szerepében. A Lukács evangéliumán alapuló ábrázolásokon az Üdvözítő vigasztalására érkező angyal kezében tűnik fel a keserű pohár, a szenvedések kelyhe.³⁷

A mellékalak ott áll tehát az oltáron, de az általa egyértelműen azonosítható jelenet főalakja hiányzik. A fasori templomban nem látható a Gecsemáné-kert Jézusa. Pedig ott lenne

Madarász Viktor: *Krisztus az Olajfák hegyén*, 1880. Pécs, evangélikus templom. Szűcs Tamara felvétele

a helye, és nem másutt, mint a középpontban: az oltárképen. Hiszen éppen az Olajfák hegyének jelenete az, amely Magyarország 19. századi evangélikus oltárképeinek – és később a gyülekezeti termek dekorációjának – legelterjedtebb témája (ZÁSZKALICZKY 1992, LXII. o.). Sorozatuk alig tekinthető át: városi és falusi templomok sokaságát kellene említenünk. Jelenlegi ismereteink szerint a téma legkorábbi ábrázolása Johann Jakob Stunder festménye az iglói (Spišska Nová Ves) templom számára 1797-ből. Az oroszlányi templom oltárképe talán még a 18. századból való, Vinzenz Fischer soproni alkotása 1805-ben készült.³⁸ Jelentősebb, évszám szerint is megragadható példái a század második feléből: Losonc/Lučenec (Kiss Bálint, 1852), Szák (Szákszend; Pósa Gusztáv, 1858), Győr (Orlai Petrich Soma, 1871), Békéscsaba-Kistemplom (1876), Alsószelei/Dolné Saliby (Georg Fleischmann, 1878), Pécs (Madarász Viktor, 1880), Cegléd (Jakobey Károly, 1883), Balassagyarmat (Kubányi Lajos, 1891), Kemenesmagasi (Teleki Géza, 1897), Miskolc (Székely Bertalan, 1897). A téma még a 20. század elején is jellemző, ezt láthatjuk Szilsárcány (Baditz Ottó, 1902), Nógrád (Johann Menges, 1912) és Alsódörgicse (Zábrák Dezső, 1912) oltárain. A divat erejét különösen jól jelzi, amikor más tematikájú korábbi képet cserélnek le az Olajfák hegyének jelenetére, mint Győrben, ahol Orlai Petrich képe egy Golgotát ábrázoló oltárképet váltott fel, vagy Kismányokon, ahol az emmausi tanítványokat ábrázoló képet cserélték le a 19. század végén (KRÄHLING 2004, 72. o.).

A Gecsemáné-kerti történet narratív elemei: a kelyhet tartó angyal, az alvó tanítványok vagy a Krisztus elfogására érkező katonák a korábbi képeken általában még együtt szerepelnek.

Később az egyes elemek rendre elmaradnak. Van, ahol a katonák maradnak meg, a képek tehát Krisztus elfogatását mutatják: Budapest, Rákóczi út (Than Mór, 1867) vagy Cinkota (Vastag György, 1891).³⁹ Van, ahol az imádkozó Jézus mellett épp a kelyhet tartó angyal alakja tűnik csak fel, így Felpéc, Dunaföldvár és Tékes oltárain. De a leggyakoribb típusú a század végére a magányosan imádkozó Jézus alakja vált, mint Madarász

³⁷ Mt 26,36–46 és Mk 14,32–42 csak a pohárról beszél. Lk 39,46 említi a Krisztus támogatására érkező angyalt, de csak a pohár említése után.

³⁸ Iglóról lásd: POTANČOK–ANDRÁŠ 2005 (a kiadványért Czenthe Miklósnak tartozom köszönettel). Pusztavám oltárképe jelen állapotában megítélhetetlen. KEMÉNY–GYIMESI 1944, 327. o. szerint 1790 körüli.

³⁹ A Rákóczi úti szlovák templom oltárképe ma Dunaegyházán található.

egzaltált pécsi vagy Székely fenséges nyugalmú miskolci képén.⁴⁰ A narratív elemek elkoptával a gyülekezetek előtt az imádkozó Jézus alakja áll egyedül – aki gyülekezeti termek mára jobbára eltűnt rémes nyomatainak karjait teatrális gesztussal kulcsolja imára, és ahol a háttér kísértetiességét holdvilág súlyosbítja.

A Gecsemáné-kerti jelenet, ha nem is szorította ki teljesen a korábban jellemző Golgota- és utolsóvacso-ra-ábrázolásokat, a 19. század végére uralkodó evangélikus templomi oltárképtípussá vált Magyarországon. A téma evangélikus oltárképhez illően krisztocentrikus, ugyanakkor a passió nyitó jeleneteként az üdv-történetnek éppúgy központi jelenete, mint amazok. Drámai erejét a döntéshelyzet pillanata adja: Krisztus itt vállalja fel az emberiség megváltását saját szenvedése árán – a Golgota csak e folyamat végpontja. És Jézus a halálfélelemnek ebben a pillanatában a leginkább ember, isteni dicsősége sehol sincs távolabb, mint a Gecsemáné-kerti gyötrődéskor. Az ember Jézust kereső racionális század e jelenetben található leginkább Jézusára.

A Golgota- és az utolsóvacso-ra-ábrázolások visszaszorulásának oka mindemellett a Golgotánál a jelenet nyers brutalitása is lehetett, amely idegen volt a felvilágosodás szellemiségétől. A lipcsei evangélikus főtemplom, a Nikolaikirche belsejét Goethe „kedves abbéja”, Marc-Antoine Laugier építészetelméleti művének ihletésére 1784 és 1797 között Johann Friedrich Carl Dauthe vezetésével klasszicizáló szellemben építették át (GOETHE 1976, 250–255. o.). A szentély átgondolt ikonográfiájú, Adam Friedrich Oeser által festett képei Jézus tanításait és gyógyításait ábrázolják. A passió jelenetei hiányoznak – olyannyira, hogy eredetileg feszületet sem terveztek az oltárra, ezt csak 1802-ben, a gyülekezet nyomására pótolták (PASCH 2004, 23–25. o.). Más kérdés, hogy a század végén Németországban az evangélikus oltárok fő eleme épp a feszület, bár nem realizisztikus festményen, hanem elvontan középkorias szobrászi alkotásként.

Az utolsó vacsora ellen praktikus szempontok szólnak: a jelenet – tizenhárom ember egy asztal körül – fekvő formátumot kíván, ábrázolása álló formátumú retablón mindig problematikus marad. A sok alak drágává is teszi a képet, az általában szerényebb anyagi adottságú közösségek esetében ez is szempont lehetett. A Gecsemáné-kerti jelenet ugyanakkor sok szempontból ideális evangélikus oltárkép: miközben mindig Krisztus alakja van a központban, a mellékszereplők tetszőleges kivágatban alkalmazhatók vagy hagyhatók el, bőséges teret hagyva az egyéni festői felfogásnak. Ám még a jelenet végső redukciójában is – ahol csak az imádkozó Krisztus látható a képen – felismerhető marad a bibliai forrás.

A jelenlegi fasori oltárkép helyén is ezt, az egyedül imádkozó Jézus ábrázolását kell elképzelnünk. A narratív elemek legfontosabbika, a szenvedések kelyhét tartó angyal csak a képen kívül, a festményhez képest másodlagosan jelenik meg. Festetlen kőalakja átmenetet képez a színes oltárkép és az oltár faragványai között. Az oltár e rekonst-

Székely Bertalan: *Krisztus az Olajfák hegyén*, 1897. Miskolc, evangélikus templom

⁴⁰ Pécsen – angyal nélkül – a kehely is megjelenik az égben.

Vinzenz Fischer: *Krisztus az Olajfák hegyén*, 1805. Sopron, evangélikus templom. A szerző felvétele.

ruált változata, a ténylegesen is ott álló angyal és a tervezett oltárkép együttesével tökéletesen követi az eisenachi regulatív előírásait: figurális ábrázolásai az „üdvörtörténetnek csak egy főtémáját” jelentik meg. A hannoveri Lutherkirche oltárának oromzatán, a fasori angyal pozíciójában egy pelikán alakja látható. A vérét kicsinyeiért ontó madár itt éppúgy a központi ábrázolást – a feszületet – értelmezi és egészíti ki, mint ahogy Pecz oltárán a főtéma visszafogott, ám mégis gazdagító kiegészítése az angyal.

A fasori templom ikonográfiájának átgondoltsága nem csak az oltár esetében érhető tetten. A főkapu timpanonjában Róth Miksa *Engedjétek hozzám a gyermekeket* témájú mozaikja fogadja a belépőt. A téma jellegzetesen evangélikus, ugyanakkor mi lehetne illőbb egy iskolatemplom számára, mint éppen ez a jelenet?⁴¹ Azt kell mondanunk, templom és gimnázium együttese átgondoltabb ikonográfiailag, mint praktikusán, hiszen a két egybetartozó épület között nincs átjáró. Vagy csak elírás, vagy az építési bizottság ilyen érdeklődésének korlátozottságát jelzi ugyanakkor az 1904. május 28-i építési bizottsági ülés jegyzőkönyvének mondata: „Építész bemutatja a torony timpanonjában alkalmazandó üvegmozaik-kép tervét, mely Jézust a gyermekkel (!) ábrázolja.”⁴² A szószerk domborművei esetében már láttuk, hogy a dekoráció anyagi és kivitelezői vonzatai érik csak el a jegyzőkönyvek ingerküszöbét, a tematika már nem.

Átgondolt és szabályos ikonográfiai koncepció jellemzi tehát Pecz Samu fasori templomát, még ha az imádkozó Jézus ábrázolása híján

ezt ma már aligha érzékelhetjük. Fájdalmas e veszteség, mert az átvitt és konkrét értelemben is legfontosabb elem hiányában az oltár és a templom egészének gondolati egysége veszett oda.

Kép téma nélkül

A tervezett oltárképpel épp a timpanon mozaikját bemutató építési bizottsági ülésen találkozunk először. A bizottság javasolta a presbitériumnak, hogy „a művészi becsü képnak” készítésére maximális összegként 2600 koronát szavazzon meg. Az angyal 600 koronás árával szemben a 2600 korona a készítendő kép elsőrendűségét ugyan jelzi, de a témáról semmit sem tudunk meg. Amikor 1904. november 28-án Pecz Samu bemutatta a berendezési terveket az építési bizottságnak, az oltárképre vonatkozó határozatot későbbre halasztották.⁴³

E határozattal nem találkozunk a forrásokban. A templom felszenteléséről tudósító *Vasárnapi Újság* már

⁴¹ A jelenet a gyermekkeresztés bibliai igazolása, egyben az egyedül üdvözítő gyermeki hit apoteózisa. Már Lucas Cranachnál sokszor visszatérő, sikeres evangélikus téma.

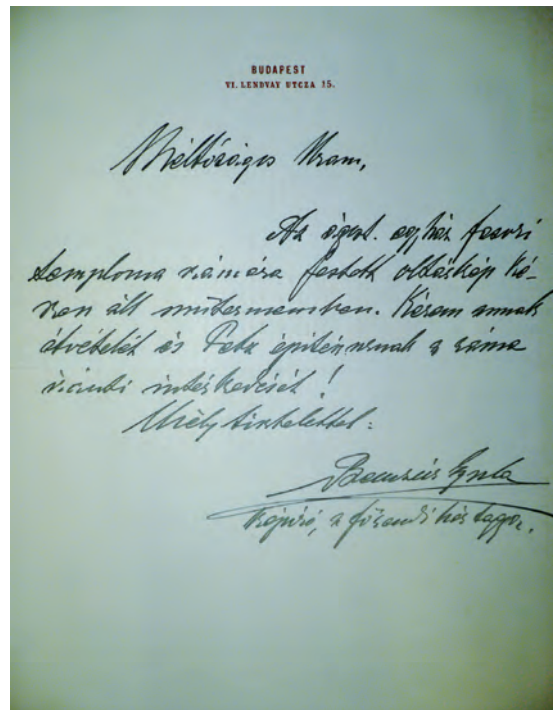
⁴² A jegyzőkönyv 8. pontja. EOL Pesti Egyház 42.

⁴³ Jegyzőkönyv az építési bizottság üléséről. EOL Pesti Egyház 42.

tényként közli, hogy a templom oltárképe Benczúr Gyula műtermében készül.⁴⁴ A *Jelentés a budapesti Deáktéri ág. hitv. evangélikus testvéregyházak képviselőtestületének 1905. évi működéséről* című nyomtatvány bővebb információkkal is szolgál: „Az új templom oltárképének megfestésére Benczur Gyula festőművész úr volt szives vállalkozni és hálás köszönettel tartozunk dr. Elischer Gyula urnak, ki fáradhatatlan buzgósággal igyekszik összegyűjteni az oltárkép megfestéséért [sic] kikötött tiszteletdíjat.” Nem keveset kellett Elischer Gyulának összegyűjtenie. A kívánt tiszteletdíj 12 000 korona volt, az eredetileg az oltárképre tervezett maximális összeg négy és félszerese, pontosan húsz angyal ellenértéke.⁴⁵ A cél elérése érdekében Elischer személyes áldozatvállalása mellett névre szóló gyűjtőleveket köröztetett, és hangversenyek bevételéből is remélte a nem csekély összeg előteremtését.⁴⁶

Az 1903-ban „a közegészségügy terén szerzett érdemei elismerésül” thurzóbányai előnévvel magyar nemességet nyert id. Elischer Gyula (1846–1909) a művelt polgárság kiemelkedő képviselője – és a pesti német evangélikus egyház presbitere, ily módon Langer Ignác presbitertársa – volt.⁴⁷ A Rókus-kórház nőgyógyászati osztályának főorvosaként, illetve a tudományegyetem rendkívüli tanáráként végzett munkája mellett Elischer széles körű irodalmi, zenei és képzőművészeti érdeklődéssel bírt. Műgyűjteménye, melyet külföldi aukciók látogatásával személyesen gyűjtött össze, különösen metszetanyagát tekintve volt jelentős. Az ő szervező munkájának eredményeként nyílt meg 1902-ben a Műcsarnokban a Budapesti Orvos-Szövetség jótékony céllal rendezett kiállítása, amely első ízben nyújtott átfogó képet a budapesti magángyűjteményekről.⁴⁸ Elischer aktív tagja volt a Műbarátok Körének, 1902-től pedig az Országos Képzőművészeti Tanács tagja is volt.

Elischert gyermekkori barátság – és távoli rokonság – kötötte össze a nála két évvel idősebb Benczúr Gyulával. Mindketten Kassán töltötték ifjúkorukat, nemcsak azonos iskolákat és természetesen azonos templomot látogattak, de Elischer bejáratos is volt a Benczúr-házba.⁴⁹ E régi barátság Budapesten is megmaradt: Benczúr

Benczúr Gyula levele dr. Zsigmondy Jenő közfelügyelőnek, 1913

⁴⁴ Új evangélikus templom és iskola Budapesten. *Vasárnapi Újság*, 1905. október 15.

⁴⁵ *Jelentés* 1910, 7. o.

⁴⁶ Az 1907. március 18-i képviselőtestületi ülés jegyzőkönyve, 4. pont (Dr. Elischer Gyula képviselő előterjesztése): „...a farsori templom oltárképe javára a lefolyt időnyben hangverseny nem rendeztetett, különösen azért, mert az időjárás erre alkalmatlan volt [...]” Az ülésen határozat született az egyháztagokat adakozásra buzdító körlevél elkészítéséről. A képviselő-testület biztosította Elischer Gyulát, „hogy az esetlegesen hiányzó összeg a templomépítési alapból fog fedeztetni”.

⁴⁷ Elischer Gyuláról részletesen: JUHÁSZ 2007.

⁴⁸ A kiállításról lásd LYKA 1902.

⁴⁹ Benczúr Géza levele öccséhez, 1862. december 23-án: „Aurel ’s Elischer Gyula itt vannak most szintén, mindketten gyakran tudakozódnak utánad, ’s köszöntenek.” A levél egy bizonyos eperjesi „Thrór úr” Benczúrnál tett müncheni látogatását is megemlíti. Elischer felesége az eperjesi származású Thrór Vilma volt. BELLÁK 2004, 13. o.

Gyula 1900-ban portrét festett Elischer doktorról, sőt ő tervezte barátja nemesi címerét is. Elischer Gyula volt az, aki Benczúrt javasolta az oltárkép festőjéül, és aki elérte, hogy a mester elvállalja a megbízatást.⁵⁰

A megkívánt összeg lassan gyűlt, 1906-ban 5310 korona 12 fillérenél, 1908-ban 6677 korona 60 fillérenél tartott a gyűjtés.⁵¹ De a kép sem készült gyorsan. Az 1908-ról szóló éves jelentésben ezt olvashatjuk: „A fasori templom oltárképén kiváló mesterünk és hitsorsosunk, Benczur Gyula úr serényen dolgozik s reményelhető, hogy remekmű még ez évben az oltárba helyezhető lesz.”⁵² A remény hiábavaló volt. A két évvel későbbi, 1910-es jelentés szerint „a fasori templom oltárképe még ez évben sem készült el teljesen; azok azonban, akiknek alkalmuk volt Benczur Gyula úr műtermében a készülőfélben lévő mesterművet láthatni, elragadtatással nyilatkoznak annak szépségéről”.⁵³ Erre Elischer Gyulának, „akinek eszméje volt a díszes oltárkép megszerzése”, már nem volt alkalmá, 1909-ben hosszas betegség után elhunyt.

Újabb két évre rá, 1912-ben az elragadtatást lassan elégedetlenség váltotta fel. Az 1912. július 1-jei ülésen „főjegyző szóba hozza, hogy a fasori templom oltárképe még mindig nem készült el, és hogy a késelemért az egyháztagok már zúgolódnak kezdenek”. A megszülető határozat szerint a „képviselőtestület felkéri Kaczián János lelkész urat, hogy az oltárkép befejezését megsürgetni szíveskedjék”.⁵⁴

1913-ban végre elkészült a kép. A befutott festőfejedelem erről értesítő rövid levele megérdemi, hogy teljes terjedelmében idézzük: „Méltóságos Uram, Az ágost. egyház fasori temploma számára festett oltárkép készen áll műtermemben. Kérem annak átvételét és Petz (sic!) építész urnak a ráma iránti intézkedését! Mély tisztelettel: Benczur Gyula képíró, a főrendi ház tagja.”⁵⁵ A több évnyi késést a levél nem említi.

„Petz építész ur” intézkedett a keret ügyében, amelyet Sinayberger Béla készített el.⁵⁶ Az oltárkép átvételére és a templomban tartandó leleplezési ünnepély megszervezésére a közgyűlés bizottságot küldött ki Haberern J. Pál iskolai első felügyelő elnökletével.⁵⁷ A bizottság november 19-én tartott ülésén maga Benczur Gyula is részt vett. Az ülés jegyzőkönyvéből kiderül, hogy mindent megtettek az új oltárkép minél hatásosabb prezentációja érdekében. A képet zavaró

⁵⁰ Jegyzőkönyv a budapesti deákteri ág. hitv. ev. testvéregyházak képviselőtestületének a fasori templomban 1913. december 20-án tartott üléséről, 107/h: „Az oltárkép átvétele alkalmából kegyelettel emlékezik meg a képviselőtestület néhai turzóbanjai Dr. Elischer Gyula volt egyh. képviselő úrról, akinek eszméje volt az, hogy az oltárkép megfestésére Dr. Benczur Gyula úr kéressék fel, s aki e czélból a mesternél közbenjárt [...]”

⁵¹ *Jelentés* 1906, 5. o., ill. *Jelentés* 1908, 6. o.

⁵² *Jelentés* 1908, 5. o.

⁵³ *Jelentés* 1910, 7. o.

⁵⁴ A jegyzőkönyv 99. pontja. EOL Pesti Egyház 47.

⁵⁵ A levél megtalálható: EOL Pesti Egyház 48.

⁵⁶ Jegyzőkönyv a 1913. december 20-án a fasori templomban tartott képviselőtestületi ülésről. EOL Pesti Egyház 48.

⁵⁷ A lelkészek, közgondnok, felügyelők mellett a bizottság tagja volt Pecz Samu is. Jegyzőkönyv az 1913. október 28-i képviselőtestületi ülésről, 65. pont. EOL Pesti Egyház 48. Ekkor intézkedtek arról is, hogy „Benczur Gyula úr tiszteletdíja az oltárkép átvétele után lesz utalványozandó”.

reflexfények lehetőleg teljes kizárására alkalmazott eszközök a homlokzati rózsablak elé tett függönytől az oltárgyertyák fényerejének gyengítésén át a szórt világítással való kísérletezésig terjedtek. Ekkor a kép még nem került az oltárra, az oratóriumban helyezték el.⁵⁸

Az oltárképet a 1913. december 20-án, kivételesen a templomban tartott ülésen mutatták be a presbitereknek. A képviselő-testület „megállapítva azt, hogy a fasori templom oltárképe a templom örökbecsű díszéül szolgál”, átvette az alkotást, levélben is köszönetet mondva „a remekmű mesterének, az oltárkép nagyevü megalkotójának”.⁵⁹ A 12 000 koronás tiszteletdíjat Bendl Henrik pénztáros december 22-én délután 3 és 4 óra között személyesen adta át Benczúr Gyulának. A leleplező ünnepély végül elmaradt, a német és magyar gyülekezet karácsonykor találkozott az oltárképpel.

A festmény elkészült tehát, de egy furcsa érzés marad bennünk. Adománygyűjtő ívek, képviselői határozatok, jelentések tömegének átlapozása után egy kérdésre nem kapunk választ: mit is ábrázol az oly sokat emlegetett kép? Mely Gyula, Elischer vagy Benczúr ötlete volt a napkeleti bölcsek jelenetét megfesteni a Pecz által szándékolt imádkozó Krisztus helyett? Ki hagyta jóvá a témát? Nyilvánvaló, hogy mind a festő, mind a műbarát reprezentatív képet akart, aminek egy magában imádkozó, és mint látható, ekkorra már konvencionális alak aligha felelt meg – és amiért nem lehetett volna 12 000 koronát sem elkérni.⁶⁰

Bár a pályája csúcsán álló Benczúr – aki a fasori oltárkép megfestésének éveiben lett a főrendiház

A fasori evangélikus templom oltára. Vajda Ferenc felvétele

⁵⁸ Jegyzőkönyv a budapesti deáktéri ág. hitv. ev. testvéregyházak képviselőtestülete által a fasori templom oltárképe átvételére kiküldött bizottságnak 1913. november 19-én tartott üléséről. EOL Pesti Egyház 48.

⁵⁹ Jegyzőkönyv az 1913. december 20-i ülésről. EOL Pesti Egyház 48. A köszönet kiterjedt Benczúr Gyulánéra is, aki a presbitérium javára lemondott arról a „tűpénzről”, amely számára a férje munkáinak reprodukciós jogait birtokló Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt.-től járt volna.

⁶⁰ E tanulmánynak nem célja Benczúr képének ismertetése. Így nem térek ki sem a kép ismert vázlataira, sem a fasori gyülekezetben fennmaradt, az oltárkép modelljeire vonatkozó anekdotákra. Vö. Kieselbach galéria és aukciósház, 10. árverés (1999. december 11.) 157. tétel, illetve SZABÓ 2013.

Benczúr Gyula: *A napkeleti bölcsek hódolata*, 1913. Budapest-fasori evangélikus templom. Vajda Ferenc felvétele

és az akadémia tagja – pompakedvelő stílusától e szerény téma idegen lehetett, egy körülmény mégis arra enged következtetni, hogy a témacsere mögött a műbarátot gyaníthatjuk. Benczúr ugyanis élete legvégén, egy, a régi világot mindenestől elsöprő háború után megfestette az Olajfák hegyének jelenetét. Igaz, nem megbízásra oltárképként és kétalakos változatban: képen a földre rogyó Krisztust az angyal támogatja.⁶¹

Angyali viszontagságok

Abban a pillanatban tehát, hogy eldőlt, Benczúr Gyula a *Napkeleti bölcsek hódolatát* fogja megfesteni a fasori templom oltárára, az angyal, egyelőre észrevétlenül ugyan, de elvesztette szerepét. Semmi meglepő nincs abban, hogy bizonytalanná vált helyzete. Ám ennek – és ez már meglepőbb – nem volt köze az oltárkép témájának megváltozásához. A közgyűlést már a felszentelés évében, 1905-ben zavarta az angyal: „Az oltáron levő angyalszobor, az oltár feletti nagy színes ablak Krisztus alakját elfedvén, ez ügyben egy művészek és építészekből álló bizottságot kértünk fel a baj elhárítását célzó javaslattételre.”⁶² A szakértői bizottság kegyes volt az angyalhoz. 1906 decemberében Pecz Samu terjesztette elő a véleményt, mely szerint „az angyalszobor ügyében kiküldött bizottság nem ajánlja a szobor eltávolítását, sőt ellenkezőleg annak megtartását indítványozza”.⁶³ A folytatás fényt vet az angyal eltávolítása mögött álló erőkre is: „A képviselőtestület tudomásul veszi

a bizottság jelentését és felkéri Pecz Samu tanár urat, hogy Glück Frigyes urat e tárgyban nyugtassa meg.”

Glück Frigyes, a Pannónia szálló tulajdonosa és jelentős műgyűjtő – az előző századforduló kulturális életének sok tekintetben Elischerhez hasonló alakja – nemcsak állami intézményeinknek, mint az Iparművészeti Múzeumnak, de a fasori templomnak is nagylelkű mecénása volt (Ács 1993). Az ő adománya a szószerk lépcsője, de ő

⁶¹ *Krisztus az Olajfák hegyén*, 1919. Olaj, vászon; 100×65 cm. Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 4344. TELEPY 1963, 177. kép és 256. jegyz.

⁶² *Jelentés 1905*. Lásd még: Jegyzőkönyv az építő bizottság 1906. június 27-én tartott üléséről, 3. pont: „Elnök jelenti, hogy az oltár fölött levő angyalszobor tárgyában a kiküldött bizottság ősszel fog az egyházi választmány elé indítványt terjeszteni.” EOL Pesti Egyház 43.

⁶³ Jegyzőkönyv az 1906. december 10-i képviselőtestületi ülésről, 127. pont, illetve *Jelentés 1906*, 7. o.: „...a fasori templom oltárára levő *angyal szobor* ügyében kiküldött bizottság egyhangulag oda nyilatkozott, hogy a szobor jelenlegi helyén hagyandó.”

tette lehetővé azt is, hogy a templom szentélyének három üvegablaka „díszesebben” készüljön el – ez bizonyosan a figurális ábrázolást jelentette.⁶⁴ Glück Frigyesnek köszönhető tehát a három középső ablak, középen Krisztus, kétoldalt a négy evangélista ábrázolásával. Az ablakok esetében sem értesülünk ugyan a témáról, de legalább tudjuk, hogy kialakításuk Pecz egyetértésével történt. A választmány ugyanis felkérte „a nemesszivű adományozót, hogy az ablakok kartonjait kivitelük előtt a szükséges művészi harmonia megóvása céljából hozzájárulás végett Pecz Samu művezető építész urján az építési bizottságnak bemutatni sziveskedjék”.

Glück Frigyes érthető módon zavarta a kezében kelyhet tartó Krisztust messzemenően kitakaró, kezében kelyhet tartó angyal figurája. Vágya a szobor eltávolítására még akkor is elfogadható lenne, ha eltekintünk attól a ténytől, hogy a mégiscsak alárendelt szerepű szobor adományának központi figuráját fedte el. A források nem tájékoztatnak arról, mit gondolhatott 1906 végén Pecz Samu a presbitérium kívánságával szemben az oltárra került angyalról. Az eredeti oltárképtéma volt még aktuális, és ezért kelt Pecz az angyal védelmére, vagy már elhatározott az angyallal tulajdonképpen inkompatibilis téma, és ennek ellenében?

A kérdésre nincs válasz. Az angyal mindenesetre ott maradt az oltár csúcsán; néma, ám mégis beszédes tanújaként egyesével elszámolt kúszóvirágoknak, szabályzatoknak, nemes lelkű hitsorsos adományozóknak, főrendiházi tag képviselőnek. Ott őrködik Benczúr remekművé képe felett, amely minden szépsége, értéke, kedvessége ellenére mégis csak véletlenül tévedt a fasori templom oltárára.

Felhasznált irodalom

- ÁCS Piroska 1993. Glück Frigyes. Egy polgári műgyűjtő a források tükrében. *Ars Decorativa* 13. 231–237. o.
- AMT, Stefan 1998. Die Planungs- und Baugeschichte der Lutherkirche in Hannover. *Hannoversche Geschichtsblätter*, új folyam 52. évf. 261–287. o.
- BÄRNIGHAUSEN, Hendrik (szerk.) 2010. *125 Jahre Peterskirche Leipzig*. Landesamt für Denkmalpflege Sachsen–Vereinigung zur Förderung von Aufbau und Erhaltung des Peterskirchgebäudes e.V., Sandstein Verlag, Dresden. (Arbeitshefte des Landesamtes für Denkmalpflege Sachsen 15.)
- BEHRENS, Sabine 2006. *Norddeutsche Kirchenbauten des Historismus. Die Sakralarchitektur Hugo Grothoffs 1851–1918*. Ludwig, Kiel. (Kieler kunsthistorische Studien, új folyam 8.)
- BELLÁK Gábor 2001. *Benczúr*. Corvina, Budapest.
- BELLÁK Gábor (szerk.) 2004. *Drága Linám! Benczúr Gyula leveleskönyve 1861–1892*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- DÉRY Attila 1991. *Budapest eklektikus épületszobrászata*. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest. (Művészettörténet – Műemlékvédelem I.)
- FRITSCH, Karl Emil Otto 1893. *Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart*. Vereinigung Berliner Architekten – Ernst Toeche, Berlin.
- GÁLOS Miklós, id. (szerk.) 2005. *Uram, a Te szemeid e házra nézzenek. 100 éves a budapest-fasori evangélikus templom*. A Budapest-Fasori Egyházközség Presbitériuma, Budapest.
- GENZ, Peter 2011. *Das Wiesbadener Programm. Johannes Otzen und die Geschichte eines Kirchenbautyps zwischen 1891 und 1930*. Ludwig, Kiel.

⁶⁴ Jegyzőkönyv a pesti magyar–német ág. h. ev. egyházközség közös választmányának üléséről. 1904. május 13. 43/a: Glück Frigyes ajánlata a szentély három ablakának díszesebb elkészítésére. EOL Pesti Egyház 42.

- GOETHE, Johann Wolfgang 1976. A német építészetéről. D. M. Ervini a Steinbach, 1772. In: Marosi Ernő (vál., ford., bev.): *Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből*. Corvina, Budapest. 250–255. o.
- GURLITT, Cornelius 1906. *Kirchen*. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart. (Handbuch der Architektur. 4. rész, 8. félkötet, 1. füzet.)
- HARTUNG, Bruno 1885. *Die alte und die neue Peterskirche in Leipzig*. Leipzig.
- HERBST, Wolfgang (kiad.) 1992. *Evangelischer Gottesdienst. Quellen zu seiner Geschichte*. 2., átdolg. kiad. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- HOSSELD, Oskar: *Stadt- und Landkirchen*. Berlin, 1905.
- JUHÁSZ Sándor 2007. *Egy gyűjtő portréja. Dr. Elischer Gyula és gyűjteménye*. A szerző kiadása, h. n. [Budapest].
- KEMÉNY Lajos – GYIMESY Károly (szerk.) 1944. *Evangelikus templomok*. Athenaeum, Budapest.
- KRÄHLING János 2004. *Evangelikus templomok a mai Magyarországon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. (Veszendő templomaink III.)
- LYKA Károly 1902. Budapest magánképtárai. *Művészet*, 5. 328. o.
- MEURER, Moritz 1867. *Altarschmuck. Ein Beitrag zur Paramentik in der evangelischen Kirche*. Dörfpling und Franke, Leipzig.
- MEURER, Moritz 1877. *Der Kirchenbau vom Standpunkte und nach dem Brauche der lutherischen Kirche*. Dörfpling und Franke, Leipzig.
- PASCH, Gerhart: Die Nikolaikirche. Baugeschichte in zehn Jahrhunderten. In: Hermann J. Busch (szerk.) 2004. *Die Nikolaikirche zu Leipzig und ihre Orgel*. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig. 17–28. o.
- PECZ Samu 1888. A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, XX. évf. 5. sz. 193–205. o., 6. sz. 241–251. o.
- POTANČOK, Vlastimil – ANDRÁŠ, Vladimír 2005. *Evangelische Kirchengemeinde der Evangelischen Kirche A. B. in der Slowakei*. Spišska Nová Ves – Zipsier Neudorf.
- RÓKA Enikő 1996. Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló templomépítészeti hagyomány. *Ars Hungarica*, XIV. évf. 2. sz. 118–175. o.
- RASH FABBRI, Nancy – RUTENBURG, Nina 1981. The Tabernacle of Orsanmichele in Context. *The Art Bulletin*, 63. évf. 3. sz. 385–405. o.
- SAUERLÄNDER, Willibald 1970. *Gotische Skulptur in Frankreich 1140–1270*. Hirmer, München.
- SISA József 1989. A fasori gimnázium tervezésének és építésének története. *Diakónia*, XI. évf. 2. sz. 32–40. o.
- SISA József 2000. *Fasori evangélikus templom és gimnázium*. TKM Egyesület, h. n. [Budapest]. (Tájak – korok – múzeumok kiskönyvtára 638.)
- SISA József (szerk.) 2013. *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SÖRRIES, Reiner 2008. *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien.
- SZABÓ István 2013. Oltárképünk kis Jézusa a „francia Becsületrend lovagja”. *Evangelikus.hu*, 2013. október 30. <http://archiv.evangelikus.hu/unnep/vizkereszt/benczur-gyula-napkeleti-boelcsek-jezusnal>.
- TELEPY Katalin, 1963. *Benczúr*. Jósza András Múzeum, Nyíregyháza.
- ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna: A XIX. és XX. század képzőművészete az evangélikus templomokban. In: Dercsényi Balázs et al. 1992. *Evangelikus templomok Magyarországon*. Hegyi & Társa, Budapest.

Gálos Miklós művészettörténész, egyházzeneész. Az ELTE latin szakán 1996-ban, művészettörténet szakán 1998-ban végzett. Egyházzenei diplomáját a németországi Herford egyházzenei főiskoláján szerezte. Középszintű tanári munkáját követően 2004-től a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának munkatársa volt. 2012-től az Iparművészeti Múzeum tudományos titkára, 2014-től a múzeum ötvösgyűjteményének vezetője. A budapest-fasori evangélikus templom orgonistája.